

Jan Jeník a program MaB

Když jsem přijal pozvání redakce *Živy* k napsání vzpomínek, které mám na Jana Jeníka ve vztahu k programu UNESCO Člověk a biosféra (Man and Biosphere – MaB), vybavil jsem si jako první vzpomínku na jeho zásah ve prospěch nakonec obecně přijaté koncepce biosférických rezervací jako území demonstrujících úspěšné soužití ochrany jeho přírodních hodnot s udržitelnými lidskými činnostmi. Stalo se tak na I. světové konferenci o biosférických rezervacích UNESCO v Minsku v r. 1983. Již předtím, v letech 1971–78, jsem byl svědkem trpělivě a cílevědomě účasti J. Jeníka v přípravě návrhu na vyhlášení Třeboňska jako jedné z prvních dvou biosférických rezervací (BR) na území dnešní České republiky (druhou bylo Křivoklátsko). K tomu se přidružovaly jeho průkopnické počiny v tomto směru. Těsně po vyhlášení obou BR organizací UNESCO v r. 1977 to byly zejména uspořádání první konference na téma Ekologie a ekonomika Třeboňska počátkem r. 1978 a zpracování scénáře i aktivní účast v natáčení filmu *Život jedné krajiny*, jako dokladu snahy o sladění ekonomického využívání přírodních zdrojů Třeboňska s potřebami ochrany tamní přírody a krajiny. Obě tyto akce řízené J. Jeníkem mimo jiné napomohly vyhlášení chráněné krajinné oblasti Třeboňsko českým ministerstvem kultury v r. 1979. Věděl jsem také, že mezinárodní projekt MaB č. 6 s názvem Působení lidských činností na horské ekosystémy, který se nejprve týkal jen velehor, obohatil Jan o rovnocenný důraz na do té doby opomíjené středohory. Jejich prototypy mu byly Krkonoše a Hrubý Jeseník, předměty jeho celoživotního zájmu a lásky. Snad díky jim získal i skautskou přezdívku Kamzík.

Na Jeníkovu činnost v MaB a pro MaB od přípravy naší účasti v tomto programu v letech 1970–71 mám tedy jen nesouvislou řadu vzpomínek až zhruba do r. 1993. Mé pozdější vzpomínky jsou úplnější. To proto, že tehdy se mé předchozí víceleté zapojení do výzkumných projektů MaB rozšířilo také o organizační působení v blízkosti Jana Jeníka. O zaplnění mezer v mé paměti se obětavě postarala paní Věra Hrušková, jež byla tajemnicí Československého a poté Českého národního komitétu pro

program UNESCO MaB v letech 1979–95. Její vzpomínky jsou napsány tak působivě, že jsem si nedovolil učinit v nich více než jen drobné úpravy. Přidal jsem pouze neapatrné doplňky. Také si vzpomínky paní Věry zaslouží, aby v nich její autorka vystupovala v první osobě. V takové podobě je počinaje následující větou předkládám i čtenářům *Živy*.

„O výjimečném vědci, pedagogovi, ochránci přírody i popularizátorovi vědy prof. Janu Jeníkovi bylo a jistě ještě bude

1 Ankh, staroegyptský symbol života, nyní též symbol programu UNESCO Man and Biosphere (MaB, Člověk a biosféra). Mozaiku (o výšce asi 1 m) vytvořil výtvarník Jindřich Vydra, přítel Jana Jeníka ze skautského oddílu Kruh, který byl činný, samozřejmě v potřebném utajení, i v totalitním období 1948–89. V mozaice (barevně na webu *Živy*) můžeme rozpoznat některé druhy rostlin a živočichů typických pro chráněnou krajinnou oblast a biosférickou rezervaci Třeboňsko, blízké bydliště a ateliéru J. Vydry. Foto J. Květ
2 Jan Jeník se svými studenty a Janem Květem na exkurzi v CHKO Pálava, dnes součástí BR Dolní Morava, na podzim 1972. Bylo to již po politicky vynuceném odchodu J. Jeníka z Univerzity Karlovy, když „azyl“ získal v Botanickém ústavu Československé akademie věd. Z archivu J. Květa, autor již není znám.

napsáno mnohé těmi povolanějšími; já bych se ráda podělila o poznání jeho osobnosti jako člověka charismatického, vzbuzujícího přirozený respekt a úctu nejen pro široký odborný záběr v měřítku národním a mezinárodním. Při dlouholeté spolupráci v programu MaB jsem měla možnost ho poznat jako člověka laskavého, náročného k sobě i ostatním, který netoleroval pokrytectví a slabost a uměl to dát leckdy najevo. Na druhé straně citlivě rozpoznával čas, kdy se ze studenta stával spolupracovník či kolega a nabídl mu přátelství a tykání, bez ohledu na případný věkový rozdíl.

Se jménem Jan Jeník jsem se setkala již v době svého studia – vždyť jeho skripta byla vyhledávanou učebnicí geobotaniky jak na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, tak na Agronomické fakultě tehdejší Vysoké školy zemědělské v Praze (dnes Česká zemědělská univerzita). Osobně jsem ho poznala v r. 1979, kdy Ústav krajinné ekologie ČSAV měl v plánu začlenit do své struktury mezinárodní programy dotýkající se životního prostředí a jeho ochrany. Jedním z prvních byl mezivládní program UNESCO Člověk a biosféra. Na podzim 1979 byl při ústavu zřízen sekretariát Československého národního komitétu pro tento program. Stala jsem se na dlouhou dobu jeho tajemnicí.

Mezivládní program MaB vyhlásila Generální konference UNESCO v r. 1970. Jeho poslání a hlavní cíle byly pak formulovány v programovém prohlášení. Volně cituji: Cílem programu MaB je rozvinout v oblasti přírodních a socioekonomických věd základnu pro racionální využívání přírodních zdrojů biosféry a pro zlepšení vztahů mezi člověkem a životním prostředím. Cílem programu dále je předpovídat důsledky současných lidských aktivit pro zítřejší svět, a tím posilovat schopnost lidí účinně hospodařit s přírodními zdroji biosféry.

Československo se přihlásilo k účasti v programu MaB od jeho počátku. Po mnoha jednáních byla řízením naší účasti v něm pověřena Československá akademie věd. V r. 1971 byl jmenován Československý národní komitét MaB (ČSNK MaB), složený z předních českých a slovenských odborníků. Zároveň byli jmenováni členové pracovních skupin pro jednotlivé projekty, které byly ustanoveny buď podle převládajícího biomu, nebo podle interakcí mezi člověkem a prostředím. Toto, nyní bohužel téměř zapomenuté členění do 14 projektů svým způsobem navazovalo na úspěšný Mezinárodní biologický program (International Biological Programme, IBP, 1965–74). Jan Jeník se podílel na formování programu několika pracovních skupin při ČSNK MaB, aktivní byl zejména v projektu č. 2 Lesy mírného pásma. Pro něj bylo v Československu zřízeno mezinárodní koordinační centrum při Lesnické fakultě tehdejší Vysoké školy zemědělské v Brně (nynější Mendelova univerzita). Jeník však zaměřil hlavní pozornost na projekt č. 8, nazvaný Ochrana přírodních oblastí a genetického materiálu v nich obsaženého; pracovně jsme mu říkali Osmička, a na již zmíněný projekt č. 6, týkající se horských ekosystémů. V lůně Osmičky vznikla myšlenka založit a sledovat v různých oblastech Země vybraná území, kde bude možné rozvinout spolupráci přes hranice států, bez ohledu na státní ideologii. Vznikl tak projekt světové sítě biosférických rezervací. Jan Jeník tehdy nesměl být oficiálně jmenován do čela tohoto projektu, fakticky však stál spolu s Dagmar Dykajovou a Janem Květem u výběru a později i obhajování návrhů československých „kandidátů“ do mezinárodní sítě biosférických rezervací UNESCO.

V r. 1979 již byly součástí této světové sítě tři oblasti na území Československa – Třeboňsko, Křivoklátsko a Slovenský kras. Výběr byl velmi obtížný, předcházela mu odborná a meziresortní jednání. Kuriózně v době schvalovacího procesu obě území navržená v českých zemích ani neměla podle naší domácí legislativy status chráněné krajinné oblasti. Navíc budilo jisté rozpaky i hledání českého názvu pro BR, resp. ekvivalentu pro termín Biosphere Reserve, který by vystihoval podstatu a poslání této instituce. V češtině se termín rezervace vztahuje na ohraničené území chráněné zákonnými ochranářskými normami. Na podzim 1979 jsem se účastnila schůzky hlavních představitelů projektu Osmička. Přítomní byli J. Jeník, J. Květ, Jan Čerovský a nejspíše i hydrobiolog Jaroslav Hrbáček. Diskutovalo se též o návrhu Elišky Novákové na přijetí termínu Biosférické

ké fondy. Tehdy jsem poznala Jana Jeníka jako perfekcionista, který v debatě opíral svou podporu jejímu návrhu nejen o programové prohlášení Generální konference UNESCO k projektu BR, ale přinesl si i výkladové slovníky od Webstera po Froneka, které připouštějí širší význam anglického slova reserve. V závěru schůzky bylo na návrh Jana Čerovského přijato usnesení, že nadále bude v češtině používáno označení biosférické rezervace, s podtitulem reprezentativní ekologické oblasti, což odpovídalo doporučení Divize ekologických věd UNESCO. Víím, že mě tehdy debata a argumentace přítomných odborníků velmi oslovily; říkala jsem si, že spolupracovat s nimi bude velká čest. Myslím si to dodnes.

V následné době v chápání problematiky životního prostředí a jejího významu pro lidstvo proběhl rychlý vývoj. Koncepte biosférických rezervací svým způsobem předstihla filozofie (trvale) udržitelného rozvoje, přijatou na konferenci OSN v r. 1987 na základě zprávy Světové komise pro životní prostředí a rozvoj, s titulem Our Common Future (Naše společná budoucnost). Zpráva je přes zdůraznění negativních důsledků pokračujícího zhoršování životního prostředí ve svém závěru pozitivní vizí, vyzývající celý svět k jednání,

3 Jeden z „geobotanických víkendů“ s J. Jeníkem v časech, kdy měl z politických důvodů zapovězeno přednášet a stýkat se se studenty na své alma mater. Zleva Eva Houšková, Jiří Hadinec, J. Jeník, Jiřina Slavíková, za ní Denisa Blažková, J. Květ. Třeboň 1983. Foto P. Kovář

4 Přírodní památka Slepčičí vršek, méně známý přesyp u obce Lužnice. J. Jeník označoval ekosystémy navátých písků za „suchý pól Třeboňska“. Foto J. Květ

k činům, ke spolupráci. Měla vliv na vývoj mnohých mezinárodních projektů a programů, včetně MaB. A měla vliv i na zkonstatěle vládní představitele, nejen československé. Začala se oficiálně formovat spolupráce v celém evropském regionu – bývalý SocMaB, tedy spolupráce „socialistických zemí“ při uskutečňování programu MaB, byla rozšířena na celou Evropu pod označením EuroMaB. První celoevropské setkání národních komitétů MaB uspořádal Národní komitét MaB Spolkové republiky Německo ve Štrasburku. Aktivními tvářemi československé účasti byli především Jan Jeník, předsedající jedné ze sekcí, a několik dalších členů ČSNK MaB, či jeho pracovní skupiny pro BR. Naše delegace nabídla uspořádat další setkání EuroMaB v Československu.

Druhá konference EuroMaB se tedy konala v r. 1989 v Českých Budějovicích. Velmi nám záleželo na úspěchu tohoto setkání, na jehož přípravě a programu se podílela většina členů komitétu. V předvečer zahájení konference byla plánována recepce, druhý den exkurze do připravované BR Šumava. Exkurzi přislíbil vést vědecký pracovník Biologického centra ČSAV, který Šumavu důvěrně znal. Vše se zdálo být zajištěno, když si mne odpoledne zavolal rozčílený předseda komitétu prof. Vladimír Landa se slovy: Jak jste si mohla dovolit bez schválení pozvat na uvítací večer dotyčného pracovníka? Opáčila jsem, že mi to připadalo samozřejmě a slušné, když byl souhlas s jeho vedením exkurze. Na uvítacím večeru ovšem dotyčný vědecký pracovník nebyl a druhý den ráno, když již byl přistaven autobus a většina evropských představitelů MaB shromážděna, přišel telefonický vzkaz, že vedoucí exkurze oнемocněl a nemůže se tudíž dostavit. Byla

jsem naprosto vyvedena z míry, cítila jsem se za to odpovědná. Avšak Jan Jeník s naprostým klidem a samozřejmostí pravidel, abychom nechali účastníky nastoupit do autobusu, že se vedení exkurze ujme. Nikdo nezpozoroval napětí, odpoledne se všichni vrátili dotčení zádušným půvabem Šumavy a obohaceni o informace, kterými je Jan celou cestu provázel. Takový byl Jan Jeník – kolegiální, připraven zachránit situaci, která hrozila mezinárodní ostudou.

Myslím, že by považoval za spravedlivé se v této souvislosti zmínit, že dlouholetý předseda komitétu V. Landa vedl program MaB u nás v mezích možností poměrně liberálně; záleželo mu na dobrém jménu a reprezentaci československé účasti v programu. Proto nebránil a pokud možno podporoval zapojení špičkových pracovníků do mezinárodní vědecké spolupráce a jejich případné cesty do zahraničí – pakliže však nenarazil na stranickou bariéru, jak

tomu bylo v uvedeném případě. Taková to byla doba.

Rok 1989 znamenal změny rovněž pro ČSNK MaB, který se později po rozdělení Československa též rozdělil na komitét český a slovenský. Jan Jeník byl v r. 1990 jednomyslně zvolen předsedou československého a později i českého komitétu. Zároveň se vrátil na Univerzitu Karlovu jako profesor, avšak na UNESCO a jeho program MaB nezapomněl. A hlavně UNESCO nezapomnělo na něho. Konečně se mu dostalo postavení a poct, jaké si již dávno zasloužil. Byl zvolen místopředsedou Mezinárodní koordinační rady MaB/UNESCO a jmenován poradcem generálního ředitele UNESCO pro světovou síť biosférických rezervací. V r. 1993 ocenila organizace UNESCO jeho zásluhy v oblasti ekologie prestižní Cenou Sultána Qaboose za celoživotní práci v ochraně životního prostředí na mezinárodní úrovni.“

Tolik paní Věra Hrušková, děkujeme! Tyto konkrétní vzpomínky není možné ani žádoucí nějak uzavřít, ale vždy bude možné je rozšiřovat. Ani tento článek proto nemohl pokrýt vše, čím Jan Jeník obohatil program MaB ve světě i u nás. Poskytuje nicméně dostatečně názornou představu o významu v dobrém slova smyslu vizionářské osobnosti pro zapojení naší „zelené biologie“ do vývojového proudu ekologických věd v druhé polovině 20. století. Zobecníme-li trochu tento závěr, tak Jan prokázal význam takových osobností zejména v dobách omezené svobody, kdy bez jejich počínů na samých hranicích toho, co je povoleno, by všem tvůrčím vědcům i uživatelům poznatků daného oboru snadno a rychle „ujel vlak“, a to na dost dlouho.

Seznam hlavních publikací Jana Jeníka vztahujících se k programu MaB uvádíme na webové stránce Živý.

Jarmila Kubíková

Vzpomínka na spolupráci s Janem Jeníkem

V mém dosti pohnutém životě byla dvě období, kdy jsem intenzivně spolupracovala na oddělení geobotaniky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy s Janem Jeníkem. Bylo to zejména v letech 1958 až 1970, kdy se Jan věnoval vytváření geobotanického oddělení a kolektivu studentů a spolupracovníků. Na oddělení jsem byla přijata na půl úvazku s oddělením mykologie jako laborantka po prověřkách na Brambořském ústavu v Havlíčkově Brodě, kdy jsem byla propuštěna po tzv. maďarských událostech. Bylo mi sděleno, že nemám počítat s kariérním postupem a práci se studenty, nicméně se tento příkaz komunistické strany brzy vytratil.

Témata prací na geobotanice byla velmi široká. Byly to jednak inovativní výzkumy kořenových systémů, především koncových kořenů dřevin, na kterých se podílel i postgraduální student z Indie D. N. Sen. Společně jsme s Jeníkem zpracovali a publikovali studii o mykorhizách jasanu, tehdy málo známých houbách pronikajících do kořene a tvořících výrazné struktury uvnitř pletiv.

Dalším tématem byla studia mikroklimatická. Ta zadal Jan Jeník jako inspiraci po výzkumech svého učitele Jaromíra Kliky na tématech teplomilné vegetace v Českém krasu. Mikroklimatické stanice pro diplomové práce skupiny studentek byly rozmístěny po celém členitém kopci Doutnách v Českém krasu a měření probíhala v letech 1958–60. Podílela jsem se na práci v terénu, diplomové práce byly úspěšně obhájeny a jejich výsledky byly velice populární, protože ukázaly zásadní rozdíly stanovišť podle expozic a sklonů svahů (a předznamenaly teoretickou studii J. Jeníka a Marcela Rejmánka o významu sklonu a expozice svahů v různých ročních obdobích), ale bohužel žádné tyto rozsáhlé údaje nebyly publikovány.

Další projekt věnovaný mikroklimatu připravil J. Jeník v rámci výzkumu vegetace údolních nádrží na Vltavě. Měření probíhala v letech 1961 a 1962 na svazích Slapské nádrže u Živohoště, kde jsem s kolegy prováděla termínová měření a starala se během roku o meteorologické stanice. Studie byla úspěšně publikována ve spolupráci s Jiřinou Slavíkovou. Na podkladu tohoto projektu formuloval J. Jeník teorii říčního fenoménu – významu říčního údolí pro šíření rostlinstva a živočišstva ve výškově rozličné krajině.

Ve stejné době Jan dokončil k publikaci svou habilitační práci o teorii anemo-orografických (A-O) systémů v sudetských pohorích. Kniha *Alpínská vegetace Krkonoš, Králického Sněžníku a Hrubého Jeseníku* vyšla v Nakladatelství Československé akademie věd (1961) a je stále klasickou teoretickou studií, kterou v posledních letech potvrdili kolegové z Krkonošského národního parku pracemi ve švédské Arktidě.

V letech 1964–67 dostal Jan Jeník místo učitele na univerzitě v Ghaně a též v Tanzanii. Během této doby získal mnoho cenných poznatků o přírodě tropických oblastí Afriky a zkušeností ze života ve svobodném světě. Vrátil se na podzim 1967 a intenzivně prožíval změnu od totalitních 50. let k uvolněné „pražského jara“. Velice se ho dotýkala odhalení mnoha zničených životů a křivd, která se náhle objevila ve veřejném prostoru. Těch křivd a útlaku bylo mnoho i na půdě přírodovědecké fakulty a konkrétně na půdě katedry botaniky. Celá léta mlčeli všichni k diktátu několika členů komunistické strany, věděli, že jsou vůči nim bezmocní.

Na jaře 1968 mi při mé návštěvě v jeho pracovně nečekaně řekl: „Kdybych nyní již nic neřekl, cítil bych se jako sketa“. Požádal mě jako důvěrníka skupiny odborové organizace (ROH) na katedře o svo-

1 Jan Jeník. Geobotanický slunovrat na katedře botaniky PŘF UK v r. 1970, na dlouho poslední

lání schůze, kde pak vystoupil s kritikou léta trvajícího působení Radovana Hendrycha. Rozebral jeho chování ke kolegům, urážky vedoucího katedry, pohrdavý vztah ke studentům a podíl na řadě odchodů těch nejschopnějších z katedry, které pocíťoval jako konkurenci. Sešli se všichni pracovníci katedry, samozřejmě i kritizovaný R. Hendrych. Někteří kolegové se přidali a uspořádalo se tajné hlasování na otázku: Důvěřujete kolegovi Radovanu Hendrychovi? Většina přítomných odpověděla „nikoli“. Tuto zprávu jsem s kolegy, která byla druhou důvěrníci skupiny ROH, odevzdala děkanovi fakulty. Mluvilo se o tom, že řešení by mohlo být v přeložení R. Hendrycha na katedru geografie, kde přednášel o rozšíření rostlinstva. Čas plynul a v létě vstoupily do Československa ruské tanky a s uvolněním byl postupně konec. Trvalo však dva roky, než nastoupila normalizace a prověrky, kdy se dotýčný posléze stal vedoucím katedry botaniky.

Ale zpět ke spolupráci s Janem v této krátké době. Jeho velkou zásluhou bylo několik vydařených exkurzí, v Československu